

*Василенко В. А.,**кандидат філологічних наук, доцент,
професор кафедри гуманітарних дисциплін
Сумської філії**Харківського національного університету внутрішніх справ*

ТЕРМІНОЛОГІЯ В СУЧАСНІЙ ПРАВОТВОРЧОСТІ

Анотація. У статті розкрито роль термінів у правотворчості. Окреслено ті розділи нормативних актів (про юридичну техніку, про мову й ін.), у яких вони зазвичай розміщуються. Розглядається діяльність держави зі збагачення термінології законів. Наголошується, що регульовані правовими актами суспільні відносини постійно видозмінюються, диференціюються й інтегруються.

Автор зупиняється на джерелах термінології законодавства – словниках, на генезисі та розвитку термінології. Наголошує, що, класифікуючи поняття, варто виділяти наукові терміни, що максимально наблизилися до суті відображення того, чому присвячені. Підкреслюється вплив соціуму на розвиток термінів.

Визначається, що наука і технології виробляють нові підходи до пояснення терміносполук, бо іноді термінологія, народжена в надрах мови, виявляється спрямованою на характеристику, осмислення, аналіз і пізнання самої лексеми, взятої в цілісному вигляді. На підставі аналізу встановлено, що наукове трактування співвідношення мови і права впливає на кінцевий результат взаємодії певних явищ у житті суспільства, зокрема на визначення ролі термінів, які опосередковують це співвідношення.

У роботі зазначається, що науковий зміст терміна і його законодавчий зміст іноді не в усьому тотожні, тому більшість доповнень до кодексів і законів стосуються саме тих статей, які розкривають зміст використовуваних у них термінів, понять і категорій. Ці терміни, поняття та категорії стають різноманітнішими, бо враховують багато ознак, рис і властивостей, які виявлені у процесі сучасного розвитку науки, техніки, практичного використання та застосування.

Розглядаються питання про критерії типологій (формаційна, цивілізаційна) термінології, значення вдосконалення мови закону для поліпшення законодавства і його реалізації. Дискусійним серед дослідників у сфері законодавчої техніки залишається питання щодо необхідності використання у процесі розробки законодавства спеціальної термінологічної системи.

У результаті цього дійшли висновку, що законодавство постійно поповнюється і збагачується таким специфічно корисним і необхідним атрибутом, як розвинена, що постійно ускладнюється і виконує безліч функцій, термінологія.

Ключові слова: атрибут правотворчості, зміст нормативного правового акта, термін, юридична техніка, мовна сфера життєдіяльності людей, норма права, мова закону.

Постановка проблеми. Необхідним компонентом правотворчості є термінологія, яка охоплює систему найменувань деяких важливих життєвих процесів, явищ, подій, їх учасників, а також назв предметів, про які йдеться в розроблених водночас нормативно-правових актах і з якими стикаються суб'єкти

регульованих у них правовідносин. Юридична термінологія містить правничий зміст того, чому присвячено розкриття названих процесів, явищ, подій, предметів та інших компонентів розроблених правотворчих актів. Стосовно останніх термінологія виступає як їхня зовнішня оболонка, що додає відповідної визначеності, форми, спрямованості.

Хоча термінологія й охоплювані нею поняття та терміни не посідають провідного місця у правотворчій проблематиці, бо вони є лише її допоміжною ланкою, але значення мови законів надзвичайне. Кожен термін, кожне поняття у структурі правового акта виконують свою роль, надаючи йому потрібної тональності й особливості. Без них зміст правового акта надто бідний.

Зупинимося на ключовому понятті термінології – лексемі «термін», маючи на увазі під останнім слово (або словосполучення), що означає спеціальне поняття і має точну сферу смислового використання [15, с. 275].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемою правничої мови в різні часи цікавилися А. Піголкін, Ю. Тихомиров, Д. Чухвичев, К. Панько, О. Ушаков та інші. У 30-х рр. XX ст. І. Огієнко, розмірковуючи над проблемами термінології, слушно зауважив: «Термінологія не постає відразу, а звичайно витворюється самим народом упродовж віків духовного життя, потребує традицій для свого усталення» [8, с. 201–207]. Стосовно необхідності використання у процесі розробки законодавства спеціальної термінологічної системи дослідниками у сфері законодавчої техніки велись і нині ведуться дискусії.

Науковці зазначають, що терміни, на відміну від інших слів, спрямовані на вираження соціально організованої дійсності, мають суспільно обов'язковий характер, позбавлені емоційного забарвлення, стійкі. Порівняно з основною масою слів термін більш точний. Можна погодитися з таким трактуванням терміна, якщо поставити під сумнів і скорегувати думку про їхній суспільно обов'язковий характер і точність. З дещо іншого боку автори словників підходять до висвітлення поняття мови, у числі атрибутів якої також виступають терміни. У передмові, де йдеться про значення мови в суспільстві загалом і мови закону зокрема, ці проблеми знову порушуються з окремими нюансами й особливостями.

Крім того, варто врахувати, що поняття термінології, термінів, понять і категорій аналізуються також у розділах навчальних посібників із загальної теорії права, присвячених юридичній техніці. Наприклад, Ю. Бисага, коли розглядає юридичну техніку, виділяє в ній прийоми двох видів – прийоми юридичного вираження і прийоми зовнішнього викладу волі законодавця, вважаючи, що вони «багато в чому збігаються: всі вони пов'язані з термінологією, так чи інакше зачіпають

зовнішню документальну форму нормативного акта, і разом із тим нерідко стосуються нормативної побудови волі законодавця, юридичних конструкцій, системного викладу правових приписів» [3, с. 4–9]. За ступенем узагальнення конкретних показників укладачі словника-довідника В. Калюжний, С. Петков розрізняють абстрактний і казуїстичний прийоми [1, с. 3–12]. На наш погляд, для цілей термінології важливі і необхідні обидва зазначених прийоми.

Більш докладно зупиняється на вимогах, пропонувані до юридичної термінології, автор підручника для закладів вищої освіти «Теорія держави і права» професор О. Скакун. За її твердженням, терміни служать вихідним матеріалом для формулювання норм. «Вони являють собою словесні позначення державно-правових понять, за допомогою яких закріплюється зміст нормативно-правових приписів держави» [10, с. 44–48]. Науковець виділяє три види термінів (загальнонавчівані, спеціальні юридичні та спеціальні технічні), дає їх характеристику, висвітлює такі проблеми, як синонімія й омонімія, викладає вимоги, що пред'являються до термінів під час їх уживання в нормативно-правових актах, вносить пропозиції, спрямовані проти перенасичення термінів правовими дефініціями [10, с. 60–69].

Мета статті – здійснення теоретичного аналізу процесу формування усталеної системи юридичних термінів, виявлення впливу соціуму на розвиток правотворчої термінології.

Завдання дослідження: з'ясувати особливості процесу формування юридичної термінології та шляхи вдосконалення правничої мови для поліпшення законодавства і його реалізації.

Виклад основного матеріалу. Важливо зазначити, що держава займається розвитком термінології правотворчості і не може усунути від цього напрямку вираження своєї політики та свого стратегічного курсу. Можна звернути увагу на те, що у ст. 1 Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» зазначено, що держава забезпечує збагачення і вдосконалення української мови, зокрема завдяки введенню в неї загальнонавчіваної науково-технічної та суспільно-політичної термінології [9]. Ця норма здається нам корисною, бо орієнтує діяльність держави, по-перше, на збагачення і розвиток державної мови, по-друге, на сприяння тому, щоб саме законодавство не стояло на місці в частині використання термінології, а також збагачувалося і розвивалося. Ці два компоненти правотворчості (його предмет – та чи інша сфера життєдіяльності суспільства, а також сам процес правотворчості, що включає в себе вироблення засобів впливу на цей предмет) тісно взаємопов'язані, відірвати їх один від одного неможливо. Зазначене свідчить про те, що в усьому правотворчому «господарстві», яке, як показує досвід, є складним і багатогалузевим, зростає значення термінології всієї тієї частини процесу, яка називається понятійним і категоріальним його осмисленням і виразом. Ідеться, кажучи умовно, про будівельний матеріал, який формує правові норми, акти й інститути. Тому вимоги до них дуже високі. І в результаті зростання ролі законодавства в регулюванні суспільних процесів неминує зростає і роль термінології, категоріального і понятійного компонента правотворчості. Нині всі значущі законодавчі акти обов'язково містять статті, іноді – глави, у яких роз'яснюється зміст термінів, понять, категорій, ужитих у цих актах. Доречно зазначити, що предмет правотворчості перебуває в розвитку. Регульовані правовими актами суспільні

відносини постійно видозмінюються, диференціюються й інтегруються, від деяких із них відокремлюються «дочірні» підгалузі, останні набувають певної самостійності. З'являються нові відносини, суміжні, родинні, пограничні – усі вони в такому вигляді не вкладаються в колишні поняття, категорії і терміни. Наука і технології виробляють нові підходи до їх пояснення. Іноді термінологія, народжена в надрах мовного будівництва, виявляється спрямованою на характеристику, осмислення, аналіз і пізнання самої мови, взятої в цілісному вигляді або хоча б в якомусь частковому. Назвемо хоча б деякі терміни і поняття із цієї категорії: «державна мова», «офіційна мова», «іноземна мова», «мова міжнародних відносин», «мова міжнаціонального спілкування», «мова діаспори», «мова апартидів», «місцева мова», «мова есперанто», «мова судочинства», «кримінальна мова» тощо. Навіть зовнішнє сприйняття наведених мовних термінів, а їх розкриття, зіставлення, виявлення особливостей, змістовне наповнення і поготів, дозволяють зрозуміти деякі процеси мовної сфери життєдіяльності суспільства. Мова народу – найбагатше джерело термінології, джерело постійного примноження і збагачення понять, термінів, яскравих словосполучень і висловів. Особливо це стосується мови, яка відшліфована видатними фахівцями-мовознавцями. Багато із цих термінів прямо або опосередковано мають юридичний характер і зафіксовані у словниках, серед яких виділяються словники як тлумачні, що охоплюють усю лексику (за редакціями В. Русанівського, В. Бусела, А. Загнітка, В. Дубічинського й інших) [5; 6; 7; 11; 12], так і вузькогалузеві, що об'єднують терміни конкретної сфери, зокрема правничої (за редакціями Ю. Шемшученка, Т. Ковальнової, В. Гончаренка, І. Голубовської, В. Шовкового, О. Лефтерової, Ю. Бисаги й інших) [2; 3; 4; 14; 15]. Крім того, широко використовуються іншомовні терміни, що закріплені в численних словниках, із мов міжнародних спілкувань, зокрема дипломатичні.

Наукове трактування співвідношення мови і права впливає на кінцевий результат взаємодії певних явищ в житті суспільства, зокрема на визначення ролі термінів, які опосередковують це співвідношення. Для прикладу наведемо такий факт: наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. історична школа права виступила проти визнання позитивного права як штучної конструкції, створеної нормотворчою діяльністю держави. За визнанням її авторів, право (і приватне, і публічне) виникає спонтанно. Г. Гуго порівнював право з мовою, стверджуючи, що «як мова не встановлюється договором, не вводиться за чиясь вказівкою і не дана від бога, так і право створюється не тільки (і не стільки) завдяки законодавству, скільки шляхом самостійного розвитку, через стихійне утворення відповідних норм спілкування, добровільно прийнятих народом в силу їх адекватності обставинам його життя» [13, с.55–57]. К. Савініні вважав, що на основі руху національного духу еволюціонує і право, а Г. Пухта стверджував, що розвиток права – це послідовне розгортання таємничого «духу» народу [13, с. 73–78]. Незважаючи на свій консерватизм, історична школа права залишила низку цікавих методологічних підходів, без яких важко зрозуміти прогрес у сфері права.

Деякі терміни народжуються в суперечках, розбіжностях і полеміці фахівців, учених, підприємців та працівників тих галузей діяльності, які опосередковуються цими термінами. Порівняно недавно увійшов в українське законодавство термін «державні послуги», який, щоправда, широко застосову-

вався законодавством багатьох закордонних країн. Цей термін став трактуватися різними фахівцями, науковцями, працівниками по-різному. Спочатку висловлювалася думка, ніби державними послугами слід вважати функції державних органів (посадових осіб держави), особливість яких полягає в тому, що вони щодо користувачів (або споживачів) послуг позбавлені імперативного характеру або імперативності у них виражена мінімально. Інакше названі послуги втрачають властивості послуг і перетворюються на щось обов'язкове для користувачів і споживачів. На думку інших учасників дискусії, державними послугами є разові дії державних органів (посадових осіб) або їх сукупність, які здійснюються згідно із проханнями відповідних фізичних осіб, інших суб'єктів суспільних відносин. Аналізуючи зміст адміністративних послуг, дослідники й учасники обговорення і дискусії правильно констатували, що вони (послуги) охоплюють сферу прав, свобод, інтересів і потреб людей, маючи на увазі їхню спрямованість на реалізацію, втілення в реальне життя, перетворення з абстрактних бажань на факти дійсності. Згодом цей напрям думок перетворився на визнання важливості різкого розширення державних послуг, на констатацію того, що головне – не формалізувати ці відносини, а орієнтуватися на творчі підходи та рішення. На базі цих та інших підходів і трактувань сформульовано поняття «державні послуги».

Часом розвиток практики йде таким чином, що окремі терміни значно змінюють свій зміст. Так сталося з терміном «гонорар». Спочатку «гонорар» означав авторську винагороду за підготовку оригінального твору в галузі літератури, мистецтва, архітектури, науки, техніки й інших галузях. Згідно з міжнародним правом, кожна держава повинна піклуватися про захист авторських прав і виплату авторського гонорару. Але позиція видавництва і редколегій інша: вони перестали вести мову про виплату гонорарів авторам (за край рідкісним винятком), зате за кожну їхню публікацію вони почали вимагати виплати аналогічних сум нібито в покриття витрат видавництва і редколегій. Отже, гонорар перетворився на свою протилежність: з доходу авторів він став доходом видавців. Усі змирилися з такою зміною практики, але водночас кожен виходив зі своїх міркувань: автори змушені були погодитися з такою небажаною практикою тому, що в них по суті не було іншого виходу (або видавай свою працю з великими витратами і виплатами, або відмовся від намічених цілей і привабливих планів, скажімо, щодо захисту дисертації і отримання вчених ступенів та звань); видавці погодилися з нею з таємним бажанням заробити без додаткових зусиль з їхнього боку. Що стосується державних інстанцій, які відповідають за дотримання встановленого порядку і за реалізацію прав і обов'язків всіх учасників даного процесу, то вони не були проти нової практики тому, що вона прямо не змушувала їх втілювати в життя те, що намічено новими правовими актами, які вимагали пошуків нових форм і відносин.

Ось так пряма або непряма зміна позицій усіх учасників цього процесу позначилася на змісті терміна «гонорар», зумовивши розбіжність початкового і подальшого його сенсу [13, с. 403–407].

Класифікуючи наукові терміни, варто виділити такі, що досягли істинного відображення або дають можливість максимально наблизитися до істини відображення того, чому вони присвячені. Наукові терміни розташовуються на передовому фланзі термінологічної системи. На протилежному фланзі роз-

ташовуються звичайні терміни і поняття, які відповідають середньому і нижньому рівням сприйняття суспільством того, чому вони присвячені. Часто звичайні терміни не збігаються з істиною, а відображають вимоги зручності, стереотипи повсякденності. Законодавчі терміни та поняття перебувають ніби між науковими і загальноживаними термінами та поняттями, наближаючись більше до перших, але часом не збігаючись із ними. Інакше кажучи, науковий зміст терміна і його законодавчий зміст іноді не в усьому тотожні. Багато доповнень до кодексів і законів стосуються саме тих статей, які розкривають зміст ужитих у них термінів, понять і категорій. Ці терміни, поняття та категорії стають різноманітнішими, включаючи в себе сучасний зміст, ураховують багато ознак, рис і властивостей, які виявлені у процесі сучасного розвитку науки, техніки, практичного використання та застосування. Наприклад, у зв'язку зі вступом України до Європейського Союзу стали частіше вживатися такі терміни, як «конвертованість валют», «ратифікація», «інтеграція», «гармонізовані правові системи», «єдина інфраструктура», «гармонізація законодавства сторін» тощо. Прикладом практичних ситуацій з ужиття термінів, понять і категорій може служити термінологія щодо захисту прав інтелектуальної власності громадян та інших суб'єктів. Такий захист у процесі реалізації інтелектуальної власності є правомірним за наявності правовстановлюючих документів. Зокрема товари, що надходять із закордонних країн, містять об'єкти інтелектуальної власності. Їх реалізація правомочна за наявності правовстановлюючих документів: ліцензійного договору, авторського договору, патентів, авторських свідоцтв і низки ін. Наприклад, книги авторів одних країн можуть продаватися на території інших країн тільки за наявності кількох авторських договорів: автора з видавництвом, автора із книготорговими організаціями, із перекладачем, художником, редактором.

Висновки. Аналізуючи терміни, можна використовувати різні критерії. У зв'язку з використанням цивілізаційного критерію типології держави і права палітра використовуваних термінів і термінології зростає. Одні науковці стверджують, що терміни не можуть не мати стійкого характеру, тобто повинні зберігати свій особливий сенс у кожному новому правовому акті. Але перебільшувати таку властивість терміна, на нашу думку, теж неправильно. Інші дослідники переконують, що терміни повинні бути точними. Але і тут категоричне наполягання на точності також призводить до перебільшення, а значить – до неточності. Переконані, у багатьох термінах момент рухливості, мінливості є, але він дозований. Позначається динаміка розвитку відносин. Часом постає питання про якість перекладу терміна з однієї мови іншою. Проблема ця не проста та передбачає наявність продуманих і опрацьованих підходів до її вирішення.

Підбиваючи підсумки, дійшли висновку, що законодавство постійно поповнюється і збагачується таким специфічно корисним і необхідним атрибутом, як розвинена, що постійно ускладнюється і виконує безліч функцій, термінологія й охоплювана нею система термінів і понять. І лише за умови тісної співпраці лінгвістів, які мають визначити нормативність чи ненормативність термінів, узгодженість чи відхилення від норм сучасної української мови, та юристів, які розуміють логіку утворення термінів, тонкощі вживання їх у повсякденній практичній діяльності, можливе унормування правничої термінології. Необхідно вжити заходів із метою створення

сприятливих умов для формування усталеної системи юридичних термінів. Вони вдосконалюють і покращують законодавство по суті та змісту, надають йому нових відтінків, рис і властивостей. Переконані, надважливо сьогодні забезпечити потребу в україномовних довідниках, тлумачних словниках із юриспруденції.

Література:

1. Адміністративне право України: законодавчі визначення : словник-довідник / укл. : В. Каложний, С. Петков. Запоріжжя : КПУ, 2009. 220 с.
2. Багатомовний юридичний словник-довідник / І. Голубовська, В. М. Шовковий, О. Лефтероватаін. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. 543 с.
3. Мала юридична енциклопедія з конституційного права : словник-довідник / Ю. Бисага та ін. ; Ужгородський національний ун-т. Юридичний факультет. Кафедра конституційного права та порівняльного правознавства. Ужгород : Ліра, 2003. 148 с.
4. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. Шемшученка. Київ, 2007. 990 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з. Дод., допов. на CD) / уклад. і голов. ред. В. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.
6. Великий тлумачний словник української мови / упоряд. Т. Ковальова. Харків : Фоліо, 2005. 767 с.
7. Великий тлумачний словник. Сучасна українська мова від А до Я / упоряд. А. Загнітко. Донецьк : Бао, 2008. 704 с.
8. Качан І. Українське термінознавство 1990-х років. Про український правопис і проблеми мови. Нью-Йорк ; Львів, 1997. С. 201–207.
9. Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25 квітня 2019 р. № 2704–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2704-19>.
10. Скакун О. Теорія держави і права : підручник. Пер. з рос. Харків : Консум, 2001. 656 с.
11. Словник української мови : у 20-ти т. / Український мовно-інформаційний фонд НАН України ; за ред. В. Русанівського. Київ : Наукова думка, 2010. Т. 1 : А – Б. 911 с.
12. Сучасний тлумачний словник української мови : 60 000 слів / за заг. ред. В. Дубічинського. Харків : ВД «Школа», 2009. 832 с.
13. Терміни і поняття в законодавстві України : науково-практичний словник-довідник. Харків : Еспада, 2003. 512 с.
14. Юридичний словник-довідник / за ред. Ю. Шемшученка. Київ : Феміна, 1996. 696с.
15. Юридичні терміни : тлумачний словник / В. Гончаренко та ін. ; за ред. В. Гончаренка. 2-е вид., стереотип. Київ : Либідь, 2004. 320 с.

Vasylenko V. Terminology in modern legislative process

Summary. The article reveals the role of terms in legislative process. Those sections of regulatory acts (on legal technique, language etc), where these terms can be found, are mentioned. The government activity as for enriching terminology of laws is concerned. It is underlined that social relations regulated by the legal acts is constantly changing and integrating.

The author defines the sources of legislation terminology (dictionaries), genesis and development of terminology. It is emphasized that classifying definitions we should distinguish scientific terms that have approached as much as possible to the sense which these terms are devoted to. The influence of society on terms' development is underlined.

It is determined that science and technologies create new approaches to the interpretation of terms combinations because terminology is sometimes aimed at characterizing, understanding, analyzing and learning the lexical item itself which is considered as a whole. On the basis of the analysis we defined that the scientific interpretation of correlation between language and law influences the final outcome of interrelation of certain events in society's life, particularly the definition of terms' role which intermediate this interrelation.

The article states that scientific content of the term and its legislative content are not identical. That's why the most annexes to codes and laws concern those articles that reveal the content of terms, definitions and categories used in it. These terms, definitions and categories are becoming more various because they encompass many characteristics and peculiarities that were brought out in the process of modern development of science, technology, practical use and application.

The questions of criteria and typology (formational, civilizational) of terminology, importance of improving law language for the development of legislation and its realization are considered. The question of the need of special terminological system use in the process of legislation formulation is still controversial among the researchers in the sphere of legislative technique.

As a result of it we made a conclusion that legislation is constantly being enriched by such useful and necessary attribute as developed terminology which is getting more and more complicated and performs a lot of functions.

Key words: law-making attribute, content of regulatory legal act, term, legal technique, language sphere of people's life, legal norm, legal language.